

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΒΑΡΔΙΑΝΟ ΣΤΑ ΣΠΟΡΚΑ
ΤΟΥ ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ἡ πρώτη φιλολογικὴ ἔκδοση ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη ἔγινε ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Λίνο Πολίτη τὸ 1968, ἐξήντα σχεδὸν χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ διηγηματογράφου μας. Τὸ κείμενο ποὺ εἶχε αὐτὴ τὴν καλὴ τύχη εἶναι ὁ Βαρδιάνος στὰ σπόρκα¹. Δέκα χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε μιὰ ἐπανεκδοση² δίχως ἀλλαγές, μὲ τὴν προσθήκη μόνο ἐνὸς σύντομου βιβλιογραφικοῦ σημειώματος. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ σημειῶνω ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἀφοροῦν τὸ κείμενο, τὶς σημειώσεις καὶ τὸ λεξιλόγιο τῆς ἔκδοσης Πολίτη, ἐλπίζοντας πὼς κάποιες θὰ φανοῦν χρήσιμες στοὺς μελετητὲς καὶ ἀναγνώστες τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ἄρκετὰ ἀπὸ ὅσα γράφονται στὸ δεῦτερο τμῆμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας εἶναι πιθανὸ νὰ θεωρηθοῦν σχολαστικὰ ἢ περιττά. Ἄν ὅμως σκεφετῆ κανεὶς ὅτι ὡς τὴν ὥρα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Βαρδιάνο τοῦ Πολίτη δὲν ἔχουμε ἄλλη ὑπομνηματισμένη ἔκδοση παπαδιαμαντικοῦ ἔργου καὶ ὅτι ἡ ἔλλειψη ὑπομνηματισμοῦ ἔχει δημιουργήσει συγχύσεις καὶ παρερμηνεῖες—θὰ δοῦμε παρακάτω μία—, θὰ καταλάβει γιὰ ποιοὺ λόγους λεπτολογοῦνται ἐδῶ μερικὰ πράγματα.

Δὲ συζητῶ καθόλου ὅσα ὁ Α. Πολίτης ἔγραψε στὴν Εἰσαγωγὴ οὔτε καὶ τὴ λύση ποὺ ἔδωσε στὸ ἀρκετὰ δύσκολο πρόβλημα τῆς ὀρθογραφίας τοῦ Παπαδιαμάντη.

Α'. Σ τ ὸ κ ε ί μ ε ν ο

1. Σελ. 2 τῆς ἐπανεκδοσης (Γαλαξίας 18): Ἐννοεῖται ὅτι ἡ β ο υ τ ι ἂ ἤρχετο κατὰ ἓνα βαθμὸν ὀψιμωτέρα ἀπὸ τὴν π α λ ο ὑ κ ι α. Τὸ ὑποπτο ἄρθρο

1. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Βαρδιάνος στὰ σπόρκα, εἰσαγωγὴ καὶ σημειώσεις Λίνου Πολίτη, ἐκδόσεις Γαλαξία, Ἀθήνα, Δεκέμβριος 1968 (Συντομογραφία: Γαλαξίας ἢ Γαλ.).

2. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Βαρδιάνος στὰ σπόρκα, εἰσαγωγὴ, σημειώσεις, ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη, ἐκδόσεις ΑΣΕ, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 1978. Παραπέμπω στὶς σελίδες τῆς ἐπανεκδοσης καὶ σημειῶνω, ὅχι ὅμως πάντοτε, τὶς ἀντίστοιχες τῆς ἔκδοσης Γαλαξία μέσα σὲ παρένθεση.

τὴν στὴν πρώτη δημοσίευση¹ καὶ στὴν ἔκδοση Φέξη² 53. Στὸ Λεξιλόγιό τῆς ἔκδοσης Πολίτη σημειώνεται: *παλούκια, ἡ (ἡ τά;)*. Νομίζω πὼς πρέπει νὰ γράψουμε *τά*, ὅπως ἄλλωστε γράφουν καὶ οἱ ἐκδόσεις Βαλέτα³ Β' 133, Σεφερλῆ⁴ Α' 657, Φυτράκη (Κουτσουμποῦ)⁵ Β' 228. Ἐάν ἡ λέξη ἦταν θηλυκοῦ γένους, θὰ τονιζόταν στὴ λήγουσα, *παλουκιά*. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ *τὴν* ἀναφέρεται στὴν ὑπονοούμενη λέξη *βουτιά*, πού ἀποτελεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτῆ, γένος τοῦ *παλούκια*. Λίγες γραμμὲς ὅμως πρὶ πάντων ὁ Παπαδιαμάντης γράφει: «Οἱ δὲ βράχοι ἐχρησίμευον εἰς τὰ παιδία τῆς γειτονιαῖς νὰ δύνουν βουτιά' ἢ νὰ δύνουν παλούκια» καὶ «δὲν ἦτο τοῦ τυχόντος πρωτοπείρου νὰ δώση 'βουτιά' ἢ καὶ 'παλούκια' ἀπὸ τὸν Μύτικα». Οἱ ἔννοιες λοιπὸν εἶναι παράλληλες καὶ ὄχι ὑπάλλληλες.

2. Σελ. 9 (Γαλ. 25): *λοξεύουσα ὀλίγον πρὸς τὰ νοτιοανατολικά*. Ἡ α' δημ. ἔχει *νοτιανατολικά*, χωρὶς ὄμικρον, καὶ πρέπει νὰ τὴν ἀκολουθήσουμε. Ἐχω τὴ γνώμη πὼς ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραφε πάντοτε *νοτιΑνατολικά* καὶ *βορειΑνατολικά*, ἴσως γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ χασμωδία. Οἱ πρῶτες δημοσιεύσεις ἀρκετῶν διηγημάτων του—κάποτε καὶ οἱ ἐκδόσεις—διασώζουν τοὺς τύπους αὐτούς.

3. Σελ. 12 (Γαλ. 27): *Ἡ δεῖνα, ἀπασπάλωτη, δὲν ἤξεύρει νὰ βολέψει τὸ νοικοκυριό της*. Ἡ α' δημ. καὶ ὁ Φέξης 59 *ἀπασπάλωτη*. Ὁ Βαλέτας 138, ἀκολουθώντας τὸ Φέξη, γράφει στὸ κείμενο *ἀπασπάλωτη, ταλαντεύεται* στὸ Γλωσσάρι τοῦ ἴδιου τόμου—*ἀπασπάλωτη καὶ ἀπασσάλωτη*—καὶ στὰ παροράματα διορθώνει *ἀπασσάλωτη*, πού εἶναι ὁ μόνος ὀρθὸς τύπος, γιὰ τὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη τουλάχιστο. Τὸ κακὸ εἶναι πὼς ἡ ἔκδοση Φέξη, ἀφήνοντας ἀδιόρθωτη τὴ λέξη, ἔχει παρασύρει καὶ τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ. Θὰ συζητήσω ἄλλοῦ διεξοδικότερα τὸ πρᾶγμα.

1. Ἐφημ. Ἀκρόπολις, 14 Αὐγούστου-5 Σεπτεμβρίου 1893 (Συντομογραφία: α' δημ.).

2. Α. Παπαδιαμάντη, *Τὰ Χριστούγεννα τοῦ τεμπέλη*, ἐν Ἀθήναις, ἐκδοτικὸς οἶκος Γεωργίου Φέξη, 1912 (Συντομογραφία: Φέξης).

3. *Τὰ Ἄπαντα Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, τόμος Β', ἐπιμέλεια Γ. Βαλέτα, ἐκδόσεις Ἡρακλῆς Γ. Σακαλῆς (=Βίβλος - Δ. Δημητράκος) Ἀθήνα 1954. Στὴ λεγόμενη «δεύτερη ἔκδοση» ἡ ἀρίθμηση τῶν τόμων ἔχει ἀλλάξει καὶ ἡ ἀντιστοιχία εἶναι Α' = Δ', Β' = Γ', Γ' = Β', Δ' = Α', Ε' = Ε'. Παραπέμπω στὴν πρώτη ἔκδοση (Συντομογραφία: Βαλέτας).

4. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, (*Ἄπαντα*) *Τὰ μέχρι τοῦ θανάτου του δημοσιευθέντα, πρόλογος Σπράτη Μυριβήλη, ἐπιμέλεια (καὶ εἰσαγωγή) Ἐνης Βέη-Σεφερλῆ, εἰκονογράφηση Γιάννη (sic) Βαλαβανίδη, ἐκδοτικὸς οἶκος «Σεφερλῆς» (χ.χ., terminus post quem 1963, ante quem 1968). Στὰ ἐξώφυλλα τῆς φωτοτυπημένης ἔκδοσης πού χρησιμοποίησα ἡ ἀρίθμηση τῶν τόμων εἶναι Α' - Δ' (ὁ Α' σὲ δυὸ ἡμίτομους). Ἡ ἐσωτερικὴ Α' - Γ'. Οἱ παραπομπὲς σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη (Συντομογραφία: Σεφερλῆς).*

5. Α. Παπαδιαμάντη, *Ἄπαντα*, τόμος Β', μὲ εἰσαγωγή καὶ σχόλια. Εἰκονογράφηση Π. Βαλασάκη, «Ἰδανικὴ βιβλιοθήκη», ἐκδόσεις Φυτράκη-Κουτσουμποῦ (τώρα μόνον Κουτσουμποῦ), Ἀθήνα 1965 (Συντομογραφία: Φυτράκης).

4. Σελ. 21 (Γαλ. 34): *δεικνύοντας τὴν γῆν, ἀπὸ τῆν ποιότητα τῆς ὑποίας θὰ προέλθῃ εὐφορία καὶ βλάστησις καὶ πῦσα ἀγαθοσύνη*. 'Η α' δημ. καὶ οἱ ἐκδόσεις Φέξη 65, Σεφερλῆ 667, Φυτράκη 241 γράφουν ἐπίσης *ποιότητα*, πού εἶναι βέβαια καὶ *lectio facilior*. 'Ο Παπαδιαμάντης ὁμως ἔγραψε *Πιότητα*, σύμφωνα με τὸν Ψαλμὸ 62,6 *ὡς ἐκ στέατος καὶ πιότητος ἐμπλησθεῖη ἡ ψυχὴ μου*. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χωρίο ὑπάρχει καὶ στοὺς 'Εμπόρους τῶν 'Εθνῶν, ὅπου πάλι ὁ τυπογράφος ἢ ὁ διορθωτὴς προτίμησε τὴ *lectio facilior*, με ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ φοβερὴ σύγχυση στὶς ἐκδόσεις, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ¹. Πρέπει πάντως νὰ σημειώσω πὼς ὁ Βαλέτας 144 ἔχει ἀπροσδόκητα στὸν Βαρδιάνο τὸ σωστὸ *πιότητα*.

5. Σελ. 26 (Γαλ. 40): *'Αλλ' ἐσυλλογίζετο τὸν υἱὸν τῆς, τὸν γιόκα τῆς, τὸν μονάκριβόν τῆς, τὸν πάππον τῆς, τὸν σταυραετὸν τῆς*. 'Η α' δημ. γράφει *πάππον*, με ἓνα πῖ, ὅπως ἔγραψε δηλ. τὴ λέξη ὁ Παπαδιαμάντης. Οἱ ἐκδόσεις (Φέξη 69, Βαλέτα 148, Σεφερλῆ 671, Φυτράκη 245) γράφουν *πάππον*, ἀσφαλῶς γιατί ἡ λέξη θεωρήθηκε πὼς εἶναι ὁ ἀρχαῖος τύπος τοῦ δικοῦ μας «παππούς»². «Πάπος» ὁμως στὴ γλῶσσα τῶν Σκιαθιτῶν—καλύτερα: τῶν Σκιαθιτισσῶν—τοῦ Παπαδιαμάντη σημαίνει «παπί», εἶναι δηλ. τὸ ἀρσενικὸ τῆς λέξης *πάπια*. Στὸ 'Ενιαύσιον *θῦμα* διαβάζουμε: «παιδίον δώδεκα ἐτῶν, τὸ ὁποῖον εἶχε παρονοματίσει, με γενναίαν θωπείαν, 'Πάπον τῆς' ἢ μακαρίτισσα ἢ 'Αργυρῶ, ἢ σύζυγος τοῦ Μπαμπούκου»³. Στὸ διήγημα *Φῶτα 'Ολόφωτα*: «'Οχι, χαδούλη μ', ὄχι, χαδιάρη μ'! ὄχι κεφάλαι μ', πάπο μ', χῆνο μ'!»⁴. Πρβ. καὶ Γ' *Ρήγα Σκιαθίου λαϊκὸς πολιτισμὸς* Γ' 184 (θωπεῖται): *Πάπου μ', χήνου μ'*⁵.

6. Σελ. 32 (Γαλ. 44): *βορειοανατολικῶς, πέραν τοῦ κτιρίου*. 'Ετσι, *βορειοανατολικῶς*, καὶ ἡ α' δημ., δὲς ὁμως τὸν ἀριθμὸ 2.

7. Σελ. 61 (Γαλ. 71): *«μαρτύρων ἀγαλλίασμα»*. 'Η α' δημ. καὶ οἱ ἐκδόσεις *ἀγαλλίασμα*. Πασίγνωστο καὶ ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ γάμου: *ἀγαλλίαμα*.

1. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδοση Γαλαξία πού ἐπιμελήθηκε ὁ Ι. Τ. Παμπούκης.

2. 'Η παρερμηνεῖα τῆς λέξης ὠδήγησε τὸν Τέλλο 'Αγρα σὲ ἀστοχὴ συσχέτιση: «'Αγαπητὸ γίνεται τὸ παιδί ἰδίως με τὴν ἀντίθεση: τὴ φτώχεια γύρω ἀπ' τὰ νειᾶτα του, τὴν τραχύτητα γύρω ἀπ' τὴν τρυφερότητά του. 'Η γιὰγιά ἢ Σταχομαζώχτρα (κι ὄχι Σταχομαζώχτρα) φωνάζει τὸ ἐγγονάκι τῆς 'γέρο', κ' ἢ 'Αργυρῶ, ἢ γυναῖκα τοῦ Μπαμπάκου [γρ. Μπαμπούκου], 'τὸν υἱὸν τῆς Παναγιώτην τὸν εἶχε παρονοματίσει με γενναίαν θωπείαν πάππον τῆς'». (Πὼς βλέπομε σήμερα τὸν Παπαδιαμάντη, 'Αρχεῖο *Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 1, 1936, 109). Καμιὰ σχέση ἀνάμεσα στὸ «γέρος» τῆς Σταχομαζώχτρας καὶ στὸ «πάπος» τῆς 'Αργυρῶς.

3. Βαλέτας Β' 376.

4. Βαλέτας Β' 255.

5. Γεωργίου Α. *Ρήγα, Σκιαθίου λαϊκὸς πολιτισμὸς*, Παράρτημα 'Ελληνικῶν, τεύχη Α'-Δ', Θεσσαλονίκη 1958-1970 (Συντομογραφία: *Ρήγας*).

8. Σελ. 63 (Γαλ. 73): —*Αὐτὸς ποὺ φέρνω εἶναι ὁ ἕβδομος βαρδιάνος γιὰ σήμερα, κύριε σταθμάρχη. Ἡ α' δημ. ἔχει σταθμάρχη καὶ νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὸ κρατήσουμε. Μιλᾷει ἕνας βαρκάρης, ὁ Ἀλέξης τὸ Παποράκι, καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ἄκουγε στὸ στόμα τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συνοδίτη ἢ ἀρθρωτικοῦ φθόγγου ἰ ἀνάμεσα σὲ ὀδοντικό καὶ ρινικό. Πρβ. βαθιμός, τιμῆμα (τιμῆμα) κλπ.*

9. Σελ. 80 (Γαλ. 87): *Κάτω εἰς τὴν ὑπόστεγον ἀλῆν, τὴν παραλλήλως ἐκτεινομένην εἰς ὄλην τὴν σειρὰν τῶν κελλίων, δύο μεγάλοι ἀναδενδράδες ἀνήρχοντο περιστρέφουσαι τὴν κορυφὴν τῆς στοᾶς. Ἡ α' δημ. καὶ οἱ ἐκδόσεις: ἐπιστέφουσαι. Ἄν ἢ λ. δὲ φαινόταν ἱκανοποιητικῆ, ἔπρεπε νὰ γραφεῖ τουλάχιστο περιστρέφουσαι καὶ ὄχι περιστρέφουσαι. Πάντως νομίζω πὼς τὸ ἐπιστέφουσαι δὲ χρειάζεται διόρθωση.*

10. Σελ. 102 (Γαλ. 108): *Ἐκάπνιζε [sc. Ὁ Γερμανὸς ἰατρός] μετὰ μορφασμῶν καὶ συγνοῦ πλαταγισμοῦ τῶν χειλέων τὸ μακρὸν τσιμποῦκι του μετὸν ἠλέκτρινον μαμέν, ἀπέπνεε πυκνὰ νέφη καπνοῦ κολλῶντα εἰς τὸν παχὺν καστανὸν μύστακά του, καὶ ἀνερχόμενος εἰς τὸ φύλλωμα τοῦ πεύκου, τὸ συρίζον μελωδικῶς ἀπὸ τὸ φύσημα τῆς αἴρας τῆς νυκτερινῆς, ἔτεινε τὸ οὖς, ἤκουε τοὺς τραχεῖς μεμακρυσμένους ἤχους, ἐγέλα μοναχὸς του. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ μετοχὴ ἀνερχόμενος—ἔτσι καὶ στὴν α' δημ. καὶ στίς ἐκδόσεις ὅλες—εἶναι παράλογη. Ἄν τὴ δεχτοῦμε, πρέπει ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε πὼς ἔχει ὑποκείμενο τὸ «Ὁ Γερμανὸς ἰατρός», πράγμα ἀδύνατο. Ὁ γιατρός δὲν ἦταν «κλήρα» σκιαθίτικη γιὰ νὰ σκαρφαλώνει στὰ δέντρα, ἀφήνω ὅτι στὸ φύλλωμα οὔτε σπουργίτι δὲ γίνεται νὰ σταθεῖ. Τὸ παράλληλο χωρίο (σσ. 65-66) «Ὁ κ. Βίλελμ Βοὺνδ ἐκάπνιζε ταχέως καὶ θορυβωδῶς τὸ τσιμποῦκι του καὶ ἔβγαζε μεγάλας τολύπας καπνοῦ ἀπὸ τὸ στόμα, μετὰ πλαταγισμοῦ τῶν χειλέων, κολλώσας πρὸς στιγμὴν περὶ τὸν μέγαν, παχύν, καστανὸν μύστακά του, καὶ ἀνερχομένης ἐλικοειδῶς εἰς τὸν προέχοντα πρὸς τὸ μέρος τῆς σκηνῆς ἀπώτερον κλῶνα τοῦ πεύκου» διδάσκει πὼς τὸ ἀνερχόμενος, ἀφοῦ φύγει τὸ κόμμα ὕστερα ἀπὸ τὸ μύστακά του (στὴν α' δημ. καὶ στὸ Φέξη δὲν ὑπάρχει), πρέπει νὰ γραφεῖ ἀνερχόμενος. Ὑποκείμενο: νέφη καπνοῦ.*

11. Σελ. 107 (Γαλ. 112): *σκουριοτούφεκα. Ἔτσι ἢ α' δημ., καθὼς καὶ οἱ ἐκδόσεις Σεφερλῆ 716 καὶ Φυτράκη 300. Ὁ Φέξης 124 καὶ ὁ Βαλέτας 204 σκουριοτούφεκα. Τὸ σκουριοτούφεκα φαίνεται σωστό, ἀλλὰ ὁ Παπαδιαμάντης ἄλλοῦ ἔχει σκουρολίρες. Κάποια συνεπῶς ἀπὸ τίς δυὸ λέξεις πρέπει νὰ διορθωθεῖ σύμφωνα μετὰ τὴν ἄλλη. Τὸ σκουριοτούφεκα (σκουριά+τουφέκι) φαίνεται ἄψογα σχηματισμένο, ἂν ὅμως δὲ μετὰ ἀπατᾶ ἢ μνήμη ὑπάρχει καὶ δευτέρα λέξη στὸν Παπαδιαμάντη μετὰ πρῶτο συνθετικὸ τὸ σκουρο-, ἴσως σκουροκαραμπίνα, ποὺ ἐνισχύει τὴν ἐκδοχὴ σκουροτούφεκα.*

Β'. Στὶς σημειώσεις

1. Σελ. 1 (Γαλ. 17): *τῆς θεία-Σκεύως τῆς Γιαλινίτσας*. Ὁ Πολίτης 133 σημειώνει: «Γιαλινίτσα λέγεται ὡς γυναίκα (χήρα) τοῦ καπετὰν Γιαλῆ (βλ. παρακάτω). Τὸ Γιαλῆς εἶναι τύπος τοῦ ὀνόματος Ἡλίας». Ὁ Ρήγας Γ' 225 τὸ θεωρεῖ παράγωγο τῆς λ. γυαλί.

2. Σελ. 1-2 (Γαλ. 17-18): *Τὰ μάρμαρα ἢ αἱ πλάκες αὐται ἐχρησίμευον διὰ τὰς πτωχὰς γυναῖκας νὰ λευκαίνωσι τὰ ἀκέραια ὑφαντὰ πανιά, νὰ πλύνωσι τὰ σπάργανα, τὰ σινδόνια καὶ τὰ ράκη των εἰς τὸ κῦμα καὶ νὰ ξεγλυκαίνωσιν εἶτα εἰς τὸ γλυφὸν νερόν, τὸ ρέον ἀπὸ τινος ρωγμῆς ἀναμέσον τοῦ κρημοῦ. Ἐδῶ πλένει καὶ ἡ γρια-Λούκαινα στὸ Μυρολόγι τῆς φώκιαις. Παρατήρησε τὴ λεκτικὴ ἀντιστοιχία: «διὰ νὰ πλύνῃ τὰ μάλλινα σινδόνια τῆς εἰς τὸ κῦμα τὸ ἀλμυρόν, εἶτα νὰ τὰ ξεγλυκάνῃ εἰς τὴν μικρὰν βρύσιν, τὸ Γλυφονέρι, ὅπου δακρύζει ἀπὸ τὸν βράχον τοῦ σχιστολίθου»¹. Σημειῶνω πὺς ὁ Βαρδιάνος δημοσιεύθηκε τὸ 1893 καὶ τὸ Μυρολόγι τὸ 1908. Γιὰ τὸ πλῆσιμο τῶν ρούχων στὴν ἴδια περιοχὴ δὲς καὶ τὸ διήγημα Ἡ Μαυρομαντηλοῦ (Βαλ. Γ' 145). Γιὰ τὸ λεύκασμα πρβ. καὶ Ρήγα Β' 344-345.*

3. Σελ. 2 (Γαλ. 18): *καὶ δὲν ἦτο τοῦ τυχόντος πρωτοπεύρου νὰ δώσῃ «βουτιά» ἢ καὶ «παλούκια» ἀπὸ τὸν Μύτικα. Στὴ Μαυρομαντηλοῦ (Βαλ. Γ' 145): «Ὁ βράχος οὗτος ἐκαλεῖτο Μύτικας καὶ ἦτο ἐξ ἐκείνων, ἀφ' ὧν οἱ κολυμβηταὶ κατὰ τὸ θέρος συνηθίζουσι νὰ ἐκτελῶσι τὰ ἐκπληκτικὰ ἐκεῖνα εἰς τὴν θάλασσαν ἄλματα».*

4. Σελ. 5 (Γαλ. 20): *τὸ σκαρί του, τὸ ἔργον τῶν χειρῶν του. Ἡ ἔκφραση «ἔργα τῶν χειρῶν» συχνῆ στὴ Γραφή, λ.χ. Ψαλμ. 101,26 (=Ἐβρ. 1,10) καὶ ἔργα τῶν χειρῶν σου εἰσιν οἱ οὐρανοί.*

5. Σελ. 5 (Γαλ. 21): *Ὅταν εἶχε ξεπέσει ὁ μακαρίτης ὁ ἄνδρας τῆς, καὶ ἀπὸ σκοῦναν, ὁποῖαν εἶχε πρὶν, ἀπέκτησε μίαν βάρκαν, διὰ νὰ φαρῆν καὶ νὰ κουβαλῆ ξύλα ἀπὸ τὸ Καλαμάκι καὶ τὴν Κεχρεάν. Στὸν Παπαδιαμάντη οἱ ξεπεσμοὶ τῶν καραβοκώρηδων καὶ καπεταναίων πολὺ συχνοί. Δὲς π.χ. τὸν Ἔρωτα στὰ χιόνια (Βαλ. Β' 284): «εἶτα εἶχεν ἀποκτήσει πλοῖον ἰδικόν του καὶ εἶχε κάμει καλὰ ταξίδια. Εἶχε φορέσει ἀγγλικὲς τσόχες, βελούδινα γελέκα, ψηλὰ καπέλα, εἶχε κρεμάσει καδένες χρυσὲς με ὠρολόγια· εἶχεν ἀποκτήσει χρήματα. [...] καὶ ἄλλο δὲν τοῦ ἔμεινεν, εἰμὴ ἡ παλιὰ πατατούκα». Συγγενέστερη πάντως με τοῦ καπετὰν Γιαλῆ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μπαρμπα-Διόμα στὴν Ὑψηρότρα (Βαλ. Γ' 83): «Ὁ πατὴρ τῆς, ὁ ἀτυχῆς μπαρμπα-Διόμας, ἀρχαῖος ἐμποροπλοίαρχος πτωχεύσας, ὅστις κατήντησε νὰ γίνῃ πορθμεὺς εἰς τὸ γῆρας του».*

1. Βαλέτας Β' 7.

6. Σελ. 12 (Γαλ. 26): *Οἱ «ἀποσωστρες» ἐξεῖχον εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ν' ἀποσώνωσι διὰ συντόνου ραπτικῆς καὶ ποιικιλτικῆς τὰ προικιά τῆς νύφης. Γιὰ τὴ μεταφορικὴ σημασία τῆς λ. «ἀποσωστρες» δὲς τὶς ἐπόμενες γραμμὲς τοῦ Βαρδιάνου καὶ ὀλόκληρο τὸ ὁμότιτλο διήγημα Ἡ Ἀποσωστρα.*

7. Σελ. 12 (Γαλ. 26-27): *καὶ ὁ γαμβρός, ἀφοῦ ἔκαμε τὸν κακιομένον ἐπὶ ἐβδομάδας, εἶχε δηλώσει ἀποτόμως ὅτι τὴν ἀπάνω Κυριακὴν ἤθελε νὰ στεφανωθῆ. Δὲν εἶναι σπάνια τὰ κακιώματα τῶν γαμπρῶν στὸν Παπαδιαμάντη. Ἐνα τέτοιο πείσμα ἐξιστορεῖται μὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες στοὺς Ἐλαφροῖσκιωτους, ὅπου καὶ αὐτά: «Μόνον ἑκατὸ φορὲς πείσματα, κακιώματα» (Βαλ. Β' 75) ¹.*

8. Σελ. 13-14 (Γαλ. 28): *Τοῦτο δέ, διότι τοὺς κακοφαίνεται τοὺς νεκροὺς νὰ τοὺς ρίπτωσι εἰς τὸ κῆμα. Ὁ καλὸς χριστιανὸς πρέπει νὰ ταφῆ εἰς τὸ χῶμα, καὶ τὸ χῶμα ν' ἀγιασθῆ μὲ λάδι καὶ μὲ νερόν. Ὁ ἱερεὺς πρέπει νὰ τοῦ εἴπῃ: «Γῆ εἴ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει», καὶ νὰ θέσῃ ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου κεραμίδι, ἐπάνω εἰς τὸ ὁποῖον ἔχει χαράξει τὸν Σταυρὸν μὲ τὸ ΙΣ ΧΣ ΝΙ ΚΑ, διὰ νὰ λιώσῃ τὸ κορμί του, καὶ τὰ κόκαλά του νὰ περιμένουν τὴν κοινὴν ἀνάστασιν. Γιὰ τὴν προπάλαια ἐπιθυμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ταφεῖ σὲ χῶμα πρβ. τὸ χαρακτηριστικὸ διήγημα Νεκρὸς ταξιδιώτης. Ἐκεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ὁ Παπαδιαμάντης γράφει καὶ αὐτά: «Τὸ γνησιώτερον μέρος τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ ἐπίστευσεν εἰς τὸ θαῦμα. Ἐκαλὸς ἄνθρωπος ἦτον, μέγα πρᾶγμα δὲν ἐζήτησε. Καθὼς ἐπνίγετο, παρεκάλεσε μόνον τὴν μητέρα τοῦ Θεοῦ νὰ τὸν ἀζιώσῃ νὰ ταφῆ εἰς τὸ χῶμα τῆς πατρίδος του καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέψῃ νὰ τὸν φᾶν τὰ ψάρια» ².*

Γιὰ τὸν τρόπο τῆς ταφῆς δὲς καὶ τὸ παράλληλο χωρίο στὴ *Συντέκνισσα*: «Ὁ ἱερεὺς μὲ μαχαιρίδιον ἐχάραξεν ἐπάνω εἰς ἕνα κεραμίδι, σταυροειδῶς $\frac{\text{ΙΣ}|\text{ΧΣ}}{\text{ΝΙ}|\text{ΚΑ}}$. Εἶτα Ἐῖτα Ἐῖ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσει' καὶ τὰ λοιπά» ³. Ἴσως καὶ

στὸν Βαρδιάνο νὰ εἶχε διατάξει τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς σταυροειδῶς ὁ Παπαδιαμάντης, ἀλλὰ ὁ τυπογράφος νὰ εἶχε ἀντίθετη γνώμη. Ἡ ἔκφραση τὴν κοινὴν ἀνάστασιν ἀπὸ τὸ ἀπολυτίκιό τοῦ Σαββάτου τοῦ Λαζάρου «τὴν κοινὴν ἀνάστασιν πρὸ τοῦ σοῦ πάθους πιστούμενος».

9. Σελ. 15 (Γαλ. 30): *Ἡ Βγενιὼ ἢ Ἀλαφίνα [...] ὕψηλή, ἀμαζονοειδής, λυσίκωμος. Σελ. 19 (Γαλ. 33): τῆς εὐσώμου ἀμαζόνος. Σελ. 111 (Γαλ. 115): ἢ Βγενιὼ ἢ Ἀλαφίνα [...] ἀπλώσασα τοὺς ὀγκώδεις ἀνδροπρεπεῖς βραχιονάς της. Ἡ ἴδια, ὡς καπετάνισσα ὅμως καὶ ὄχι ὡς Ἀλαφίνα, καὶ στὸν Μωραϊτίδη:*

1. Καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸ διήγημα τοῦ Μωραϊτίδη Ὁ Μπάριπα-δήμαρχος τὸ ἴδιο θέμα, τὸ κάκιωμα τοῦ γαμπροῦ.

2. Βαλέτας Ε' 118.

3. Βαλέτας Α' 194.

Ἡ Βγέννα ἢ καπετάνισσα [...] μιὰ ὑψηλὴ καὶ εὖσωμος ἀνδρογυναίκα¹. Σημειώνω πῶς ὁ Παπαδιαμάντης ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Βγενιώ» χρησιμοποιεῖ *passim* στὸ *Βαρδιάνο* καὶ τὸ «Βγέννα» (π.χ. σσ. 111, 112).

10. Σελ. 23 (Γαλ. 37): Ὁ καφετζής, γηραιὸς πρῶην ναυτικός, μετὴν ποδιὰν λευκίην, καθαρὰν, μετὸ βρακίον κοντὸν ἐπὶ τοῦ γόνατος. Ὁ καφετζής ὀνομάζεται μπαρμπ²-Ἀναγνώστης (σ. 27) καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ἀγαθὸς γέρων» (σ. 28). Τὸ ἴδιο πρόσωπο μετὸ ἴδιο ἐπιτήδευμα καὶ μετὰ ἀπαράλλαχτα χαρακτηριστικά, τὸ βρίσκουμε καὶ στὸν Ἀμερικάνο: «Ὁ γέρων, ἀρτίως ξυραφισθεὶς, μετὸν μύστακα στριμμένον, μετὴν βράκαν κοντήν, μετὸ ὑψηλὰ ὑποδήματα, μετὴν ποδιὰν καθάριον». Ἡ ἀγαθότητά του: «Ἰδὼν ὁ μπαρμπ²-Ἀναγνώστης τὴν δεκάραν, ἠθέλησε νὰ τοῦ ἐπιστρέψῃ τὴν πεντάραν» (Βαλ. Γ' 251) καί: «Ἐν τούτοις, δὲν τοῦ ἐσυγχῶρει ἢ συνείδησις νὰ δολιευθῇ τὸν πελάτην» (ib. 251).

11. Σελ. 24 (Γαλ. 38): Ἦτο μονόλογος ἐν διπλῷ μᾶλλον ἢ διάλογος. Ὁ Σεφέρης κατὰστησε στίς μέρες μας σχεδὸν παροιμιακὴ τὴν παπαδιαμαντικὴ φράση «ἔργα οὐχὶ παραδεδεγμένης χρησιμότητος». Νὰ ὑποθέσει κανεὶς πῶς εἶχε στὸ νοῦ του καὶ τὴ φράση τοῦ Βαρδιάνου, ὅταν ἔγραφε τὸ *Διάλογο πάνω στὴν ποίηση*, πού ὕστερα τὸν συνέχισε ὡς *Μονόλογο πάνω στὴν ποίηση*;

12. Σελ. 30 (Γαλ. 42): Τὴν κατασκευὴν τῶν παραπηγμάτων τὴν ἐπῆρε, διὰ 7,812 δραχμάς, ὁ μαστρο-Στάθης ὁ Χερχέρης, ὁ ἀρχιτέκτων. Ὁ ἀρχιτέκτων αὐτὸς κατασκευάζει μετὸ τέτοιο τρόπο τὰ παραπήγματα γιὰ ὅσους βρίσκονται σὲ καραντίνα, ὥστε τὸ παρωνύμιο πού τοῦ δίνει ὁ Παπαδιαμάντης δικαιολογεῖται ἀπόλυτα. Ὁ Ἀντώνιος Φλ. Κατσουρὸς σημειώνει: «Χερχέρης. Ἐργολάβος («Βαρδιάνος στὰ σπόρκα» Β' 157) ἦταν ὁ μαστρο-Στάθης ὁ Χερχέρης. Ἴσως συνήθιζε νὰ ἐπαναλαμβάνῃ τὴν ἔκφραση «χέρι-χέρι», ὅταν ἐπρότρεπε τοὺς ἐργάτες του νὰ ἐργασθοῦν»². Πρβ. Ρήγα Γ' 142 (Παροιμίαι): «Χέρ³ χέρ. Γιὰ ἄμεσο ἐκτέλεση ἐνὸς ἔργου».

13. Σελ. 37 (Γαλ. 50): Ἀλλ' ὁ Χριστὸς ὀμιλεῖ περὶ τινος μελλούσης ἡμέρας, ὅτε θὰ ἔλθῃ ὁ κύριος τοῦ ἀμπελῶνος. Πρβ. Μάρκ. 12,9 (= Λουκ. 20, 16) *Τί οὖν ποιήσει ὁ κύριος τοῦ ἀμπελῶνος; ἐλεύσεται καὶ ἀπολέσει τοὺς γεωργούς καὶ δώσει τὸν ἀμπελῶνα ἄλλοις*. Γεωργοὶ ἐδῶ εἶναι «αἱ μεγάλαι μουσουλμανικαὶ δυνάμεις» Ἀγγλία καὶ Γαλλία καὶ ὁ «ἄφρακτος ἀμπελῶν» εἶναι «ἡ ταλαίπωρος Ἀνατολή». Ὁ Πολίτης ὑπογραμμίζει (σ. 135) τὴν εἰρωνεῖα καὶ τὸν σαρκασμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ αὐτὰ χρειάζεται νὰ προσέξουμε πόσο προορατικὰ μιλάει ὁ Παπαδιαμάντης μέσῳ τοῦ εὐαγγελι-

1. Α. Μωραϊτίδου, *Διηγήματα Δ'* (ἔκδοση 2., Ι. Σιδέρη, 1927), σσ. 88-101 *passim*.

2. Ἀντωνίου Φλ. Κατσουροῦ, Σκιαθιτῶν παρεγκώμια στὰ διηγήματα τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, *Λαογραφία* 29 (1974) 68.

κοῦ χωρίου, ἀφ' ἑαυτοῦ ἄλλωστε προφητικοῦ: οἱ μέλλοντες ἔχουν γίνει πρὸ πολλοῦ ἐνεστῶτες καὶ ἀόριστοι.

14. Σελ. 41-42 (Γαλ. 53): *Τὸ δαιμόνιον τοῦ φόβου εἶχεν εὖρει ἐπτά ἄλλα δαιμόνια πονηρότερα ἑαυτοῦ, καὶ εἶχε λάβει κατοχὴν ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἀνθρώπων.* Πρβ. Ματθ. 12,45 (=Λουκ. 11,26): *Τότε πορεύεται καὶ παραλαμβάνει μεθ' ἑαυτοῦ ἐπτά ἕτερα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ, καὶ εἰσελθόντα κατοικεῖ ἐκεῖ, καὶ γίνεται τὰ ἔσχατα τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου χεῖρονα τῶν πρώτων.*

Αὐτὴ ἡ εὐαγγελικὴ ρήσις τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποτελεῖ τὸ τέλος μιᾶς ἐνότητας (σσ. 36-41), ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε «παθολογία τῆς χολέρας». Ὁ ὄρος μᾶς φέρνει κατευθείαν στὸ Θουκυδίδη. Ἄλλωστε ἡ τελευταία παράγραφος τῆς παπαδιαμαντικῆς ἐνότητας θυμίζει τὸ 3, 82-83 τοῦ ἱστορικοῦ, τὴν «παθολογία τοῦ πολέμου». Ὑπάρχει ἐπίσης στὸν Θουκυδίδη καὶ ὁ λοιμὸς. Ἄν ὅμως ἐκεῖνος ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν κλινικῶν συμπτωμάτων τῆς ἀρρώστιας, ὁ Παπαδιαμάντης δείχνει τὰ πνευματικά. Πάντως ἡ σκλήρυνση τῶν ἀνθρώπων, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ τὸ θουκυδίδειο «πρῶτόν τε ἤρξε καὶ ἐς τᾶλλα τῆ πόλει ἐπὶ πλέον ἀνομίας τὸ νόσημα» (2,53) δὲν εἶναι διαφορετικὰ πράγματα.

Ἄν στὸ Βαρδιάνο ὁ λοιμὸς εἶναι χολέρα, στὴ *Μετανάστιδα*, τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, εἶναι ἡ πανούκλα τῆς Μασσαλίας στὰ 1720. Στὸ ΙΑ' κεφάλαιο ἔχουμε ἀναδρομικὴ ἀφήγησις ἐνὸς σκληροῦ περιστατικοῦ, ὅταν ἄλλη ἐπιδημία πανούκλας εἶχε χτυπήσει τὴν «χώρα Ν...», ἓνα νησι «εἰς ὑψηλὸν μέρος ἀντικρὺ τῆς θαλάσσης». Στὸ Βαρδιάνο οἱ Σκιαθῆτες ἀντιμετωπίζουν μὲ πολεμικὴ ἐξέλιξη τοὺς σπορκαρισμένους ποῦ ἐπιχειροῦν ἀπόβαση, γιὰτι φοβοῦνται πὼς τοὺς «φέρνουν τὴ χολέρα». Στὸ ΙΑ' κεφ. τῆς *Μετανάστιδος* οἱ χωρικοὶ ἐτοιμάζονται, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, νὰ κάψουν τὸ σπίτι, ὅπου φιλοξενεῖται μιὰ μάνα μὲ τὰ δύο τῆς παιδιὰ, πρόσφυγες ἀπὸ μολυσμένη πόλη.

15. Σελ. 43 (Γαλ. 54): *Μὲ τὸν ἓνα ἠράκλειον βραχίονα ἤλανε [sc. ὁ Ἀλέξης τὸ Παποράκι] τὴν κώπην, μὲ τὸν ἄλλον ἴθυνε τὸ πηδάλιον, μὲ τοὺς ὀδόντας ἐκράτει τὴν σκόταν τοῦ πανιοῦ.* Παρόμοια ναυτικὴ ἐπιδεξιότητα δείχνει καὶ ὁ Πανταρώτας στὸ ὁμώνυμο διήγημα.

16. Σελ. 64 (Γαλ. 74) Ὁ Πολίτης 138-139 ἔχει ἐκτενὴ σημείωσις γιὰ τὸν Γερμανὸ γιατρὸ Βίλελμ Βούντ, στὴν πραγματικότητά Βίλελμ Βίλδ. Προσθέτω ἐδῶ πὼς ὁ Παπαδιαμάντης τὸν παρουσιάζει καὶ σὲ ἄλλα του διηγήματα, π.χ. στὴ *Φόνισσα* (Βαλ. Α' 48, «ὁ φιλόανθρωπος Βαυαρὸς Β.»), στὸν *Πεντάρφανο* («Ὁ ἀγαθὸς Βαυαρὸς Γουλιέλμος Βίλδ»).

17. Σελ. 73 (Γαλ. 82): —*Ν' ἀγίαση τὸ στόμα σου, γιατί, καὶ τὰ χεῖλη σου, ποῦ μοῦ εἶπαν τὸν καλὸ τὸ λόγο, νὰ γίνουν μαλαματένια, σὰν τ' Ἀι-Γιαννιοῦ τοῦ Χρυσοστόμου.* Αὐτὰ εἶναι λόγια τῆς θεία-Σκεύως, ὅταν ὁ γιατρὸς

τὴν πληροφορεῖ πὼς ὁ γιός της, μολονότι εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ χολέρα καὶ ὑπέφερε πολὺ, θὰ ζήσει. Νομίζω πὼς ὁ Παπαδιαμάντης δὲ χρησιμοποίησε τυχαῖα τὴν ἔκφραση *καλὸς λόγος* καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Ὁ *καλὸς λόγος* εἶναι ὁ *Λόγος Κατηχητικὸς* τοῦ Χρυσοστόμου¹ καὶ διαβάζεται στὸ τέλος τῆς πασχαλινῆς Λειτουργίας. Στὸν Παπαδιαμάντη τὸν βρίσκουμε δυὸ τουλάχιστο φορές ἀκόμη². Ἄν λοιπὸν καταλαβαίνω καλά, ὁ Παπαδιαμάντης, βάζοντας στὸ στόμα τῆς μητέρας τοῦ χολεριασμένου παιδιοῦ τὰ λόγια αὐτά, δείχνει πὼς ἡ εἴδηση τοῦ γιατροῦ εἶναι ἀληθινὰ ἀναστάσιμη.

18. Σελ. 75 (Γαλ. 83): *Κορακοφωλιά*. Στὸ Ρήγα Γ' 243 βρίσκω μόνο *Καρακοφουλιά*. Νὰ πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος; Στούς χάρτες Πολίτη, Παπαδημητρίου³, Φραγκούλα⁴ δὲ βρίσκω τίποτε. Ἰποθέτω ὅτι ταυτίζονται.

19. Σελ. 76 (Γαλ. 84): *Εἰκοσιτέσσερα χωριά*. Πρόκειται γιὰ τὰ γνωστὰ χωριά τοῦ Πηλίου.

20. Σελ. 77 (Γαλ. 85): *Κ' ἐσύ, σὰν σοῦ ἦρτε, σὰ μποῦφος, ἔτοιμο ὄνομα, τὸ ἐντέχτης καὶ ἐπαρτήτηκες ἀπὸ τὸ ἄλλο*. Τὸ «σὰ μποῦφος» δὲ σημαίνει ἐδῶ «ἀνόητα». Μιὰ σχολαστικότερη σειρὰ τῶν λέξεων θὰ ἦταν ἡ ἐξῆς: «Κ' ἐσύ σὰν σοῦ ἦρτε ἔτοιμο ὄνομα, τὸ ἐντέχτης σὰ μποῦφος» κλπ. Ἡ ἔκφραση «σὰ μποῦφος» ἐδῶ ἔχει τὴ σημασία τοῦ «τυχερὴ ὅπως ὁ μποῦφος ποὺ κάθεται καὶ τοῦ ἔρχεται ἔτοιμο τὸ φαί στὸ στόμα». Στὸ διήγημα *Τοῦ μπούφ' τοῦ π'λί* γιὰ τέτοια, σκανδαλώδη, τύχη γίνεται λόγος⁵.

21. Σελ. 79 (Γαλ. 87): *δὲν εἶχε πλέον ὕπνον εἰς τοὺς ὀφθαλμούς του οὐδὲ εἰς τὰ βλέφαρά του νυσταγμόν*. Πρβ. Ψαλμ. 131,4: *Εἰ δώσω ὕπνον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου καὶ τοῖς βλεφάροις μου νυσταγμόν*. Τὸ εἰ ἐδῶ σημαίνει οὐ.

1. Πληροφορία τοῦ κ. Ι. Τ. Παμπούκη. Ἄλλοῦ «καλὸ λόγος» ὀνομάζουν τὴν πασχαλινὴ ἀκολουθία τῆς Ἀγάπης.

2. Στὰ διηγήματα Ὁ Ἀλιβάνιστος (Βαλ. Α' 132) καὶ Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ (Βαλ. Γ' 107).

3. Παπαδιαμάντη, Ἄπαντα τὰ παιδικά, ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστήρ», Ἄλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, Ἀθήναι (1973).

4. Ἰω. Ν. Φραγκούλα, Σκιαθίτικα, Α' Ἱστορία τῆς Σκιάθου, ἐκδόσεις «Ἰωλκός», Ἀθήνα 1978 (στὴ σ. 20).

5. Βαλέτας Α' 241: «Ὅσον διὰ τὸν καπετὰν Στέφον, οἱ τωρινοὶ πλοίαρχοι εἶχον ξεχάσει πλέον ὅλα τὰ παλαιὰ παρεγνώμια καὶ τὸν περιέγραφον μόνον ὡς 'μποῦφον'. Τὸ ὄνομα ἐκεῖνο, ὡς διηγούνται, φύσει ἀνίκανον νὰ κυνηγῆ, ὅπως κάμνουν τ' ἄλλα ἀρπακτικά, κάθηται ἐπὶ κλάδου ἢ ἐπὶ βράχου, ὅπου ἡ μαύρη μορφὴ του συγγέεται καὶ γίνεται ἐν μὲ τὸ βάθρον καὶ μὲ τὴν σκοπιάν του, καὶ τὰ καημένα τὰ πουλάκια, ἀπατώμενα ἀπὸ τὸν μέλανα γνόφον, καθὼς πλέουν εἰς τὸ κενόν, ἔρχονται ὡσὰν τυφλά, καὶ πέφτουν μέσα εἰς τὸ χάσκον, τὸ σπηλαιῶδες στόμα τοῦ μπούφου. Οὕτω πως τοῦ ἤρχοντο ὄλαι αἱ ὑποθέσεις, αἱ ἐπιχειρήσεις τοῦ Στέφου. Ἐάν τ' μπούφ' τοῦ π'λί'. Ὅπως στὸν μποῦφον τὸ πουλί». Καὶ στὸ *Κιμίμι* (Βαλ. Α' 423) ὁ βοσκὸς λέει στὴν κόρη του: «Ντούρμα γαμπρὸς ἔρχεται γυρεύοντα' σὰν τ' μπούφ' τοῦ π'λί σουρθε».

22. Σελ. 80 (Γαλ. 87): *πρός ὄρθρον βαθύν*: Ἐκ τῆν Κ.Δ. (Λουκ. 24,1 ὄρθρον βαθέος) καὶ τὴν Ὑμνογραφία.

23. Σελ. 88 (Γαλ. 95): *«κλίνουσα ὄχι μόνον τὰ γόνατα, ἀλλὰ καὶ τὴν καρδίαν ἐνώπιον τοῦ Κυρίου»*. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω τὴν προέλευση τοῦ χωρίου, πού ὁ Παπαδιαμάντης κλείνει σὲ εἰσαγωγικά. Πρβ. πάντως γιὰ τὸ πρῶτο τμήμα «ἔτι καὶ ἔτι κλίναντες τὰ γόνατα τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» καὶ γιὰ τὸ δεύτερο «κλῖνον τὴν καρδίαν μου εἰς τὰ μαρτύριά σου»¹.

24. Σελ. 88 (Γαλ. 95): *τῆς κοιμωμένης μετὰ τοῦ ἀνάκτου βρέφους τῆς τὸν χρόνιον ὕπνον ἐκεῖ ὑπὸ τὸ χῶμα*. Ἔτσι καὶ στὴ *Συντέκνισσα* (Βαλ. Α' 194): «Τὸ μικρὸν πλάσμα κατῆλθε νὰ κοιμηθῇ τὸν χρόνιον ὕπνον ὑποκάτω ἀπὸ τὰς χιόνας».

25. Σελ. 107 (Γαλ. 112): *ἔξωθεν τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Παπαργυροῦ, κολοσσιαίου ὄγκου ἰσταμένου εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ βράχου [...]* τὸ θεόρατον κτίριον τὸ ὁποῖον ἴστατο ἐκεῖ ἀπὸ τεσσαρακονταετίας ἀτελείωτον καὶ ἀκατοίκητον δι' ὅλου τοῦ ἔτους, *χρησιμεῦον μόνον τὸ θέρος διὰ νὰ καταλύη, ὅταν ἐπεσκέπτετο τὸν τόπον, ἐκτελῶν τὴν περιοδείαν τοῦ ὁ ἅγιος δεσπότης*. Εἶναι τὸ ἴδιο κτίριο πού ξέρουμε καὶ ἀπὸ τὸ διήγημα *Τῆς κοκκώνας τὸ σπίτι*. Ὁφείλω τὴν ταύτιση στὸν Ἰω. Ν. Φραγκούλα, πού παραπέμπει γιὰ τὸ σπίτι καὶ τὸν ἰδιοκτήτη του ὄχι μόνον στὸν Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ καὶ σὲ κείμενα τοῦ Μωραϊτίδη² (*Φαντάσματα*³, *Ὁ Δεσπότης στὸ χωριό*⁴).

26. Σελ. 107 (Γαλ. 112): *τὸ ὑψηλὸν κωδωνοστάσιον τῆς ἐπάνω ἐκκλησίας, τῆς Παναγίας τῆς Λιμνιάς*. Γιὰ τὴν Παναγία τῆ Λιμνιά βλ. Ρήγα Γ' 387. Περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Μωραϊτίδης γράφει «Παναγία ἢ Λημνιά»⁵.

27. Σελ. 109 (Γαλ. 114): —*Εἶναι κόσμος, κόσμος...κάτω στὴν πιάτσα... στὸν Ἄι-Γιάννη ἀπ' ὄξου...στὴν κολόνα μπροστά*. Στὸν Ἀμερικάνο διαβάζουμε: «Ἐξελθὼν τοῦ καπηλείου, ὁ ξένος διηυθύνθη πρὸς τὴν Κολώναν, τὴν ἰσταμένην ἀπέναντι τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐξ ἧς ἔδενον τὸ πάλαι τὰ πρυμνήσια τῶν παραχειμαζόντων εἰς τὸν λιμένα πλοίων». Ὁ Ἄι-Γιάννης καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι εἶναι ἡ ἴδια ἐκκλησία. Πρβ. Ρήγα Δ' 387: «Ἡ Σκιαθὸς ἔχει δυὸ

1. Τὸ πρῶτο ἐκφωνεῖται πρὶν ἀπὸ τίς εὐχὲς τῆς γονυκλισίας στὸν Ἐσπερινὸ τῆς Πεντηκοστῆς. Τὸ δεύτερο εἶναι ἀπὸ τὴ Νεκρώσιμη ἀκολουθία.

2. Ἰω. Ν. Φραγκούλα, «Ἐνα χειρόγραφο τοῦ παπ' Ἀργυροῦ Μπούρα μαθητῆ τοῦ Θεοφίλου Κατρη, ἐφ. *Βόρειοι Σποράδες*, φύλλο 108, Μάιος 1978, σ. 3.

3. Α. Μωραϊτίδου, *Διηγήματα Γ'*.

4. Α. Μωραϊτίδου, *Μὲ τοῦ βορηῆ τὰ κίματα Ε'*.

5. Στὸ διήγημα *Σὲ μὰ παράκληση*: «Ἦτο ἀρχαία εἰκὼν καὶ μεγάλη ἢ Παναγία ἢ Λημνιά μὲ τὸ μεγάλο πρόσωπον καὶ τὰ μεγάλα τῆς μάτια, τὴν ὁποῖαν εἶχον φέρει εἰς τὴν νῆσον ὡς ἐφέστιον αὐτῶν καὶ πολιοῦχον ἐκ τῆς μεγάλης Λήμνου ἀποικήσαντες ποτὲ λήμνιοι εἰς τὴν μικρὰν νῆσον». Στὸ Ρήγα Γ' 245, Δ' 387 γίνεται λόγος γιὰ πρόσφυγες πού ἤρθαν στὴ Σκιαθὸ ἀπὸ τὴ Λίμνη τῆς Εὐβοίας στὸ τέλος τοῦ 18. αἰώνα.

ἐνοριακὲς ἐκκλησίες, τὴν ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τὴν ἐκκλησία τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἡ πρώτη λέγεται ἀπὸ τὴν ἀκκλήσᾶ (κάτω ἐκκλησία), ἐκκλησία δηλ. τῆς κάτω ἐνορίας. Συνηθέστερα τὴν ἀποκαλεῖ ὁ κόσμος Ἰα-Γιάνῃ, προτιμώντας ἴσως ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν τριῶν ἁγίων τὸ ὄνομα Γιάννης, ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι γνωριμότερό του καὶ πιὸ λαϊκό». Ἐπίσης Γ' 245: «Ἰα-Γιανῃς καλεῖται καὶ ἡ γύρω τοῦ ναοῦ γειτονιά».

Ἰπογραμμίζω πῶς ὁ Παπαδιαμάντης στὸ *Βαρδιάνο*, ὅταν μιλάει γιὰ λογαριασμό του χρησιμοποιοῦ τὸ ἐπίσημο ὄνομα τοῦ ναοῦ (σ. 105), ἐνῶ στὸ στόμα τοῦ Ἀργυράκη τῆς Τριανταφυλλιᾶς βάζει τὸ λαϊκό.

Μνεῖα τῆς «πιάτσας» καὶ τῆς «κολόνας» ἔχουμε καὶ στὸν *Πανταρῶτα* (Βαλ. Γ' 127): «ἔρχονται καὶ δένουν τὰ καραβάκια τους ἀπὸ τὴν κολώναν τῆς πιάτσας». Ἐπειδὴ τὸ «κολόνα» εἶναι φανερό πῶς ἔχει γίνει τοπωνύμιο, πρέπει νὰ γραφεῖ, ὅπως ἄλλωστε τὸ βρίσκουμε στὸν *Ἀμερικάνο*, μὲ κεφαλαῖο πῖ. Ἡ προσεχτικὴ ἔκδοση Καραβία¹ ἔχει κεφαλαῖο στὸν *Πανταρῶτα*.

28. Σελ. 110 (Γαλ. 115): *Γλήγορα, νὰ τρέξης πίσω, σκυλί, εἶπεν ἡ Τριανταφυλλιᾶ...πάρε καὶ τὸ ραβδί σου μαζὶ...νὰ πᾶς νὰ μάθης κ' ὅστερα νὰ ῥθῆς νὰ μοῦ πῆς.*

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τελειώνει ἕνας κάθε ἄλλο παρὰ τρυφερὸς συζυγικὸς διάλογος ἀνάμεσα στὴν Τριανταφυλλιᾶ τῆ φουρνάρισσα καὶ τὸν ἄντρα τῆς Ἀργυράκη. Τοὺς συναντοῦμε ἐπίσης στὴν *Ἰπληρέτρα*, μὲ τὴ μικρὴ διαφορὰ πῶς ἐκεῖ ἡ φουρνάρισσα ὀνομάζεται Γαροφαλιά, χωρὶς πάντως αὐτὸ νὰ σημαίνει καὶ τὴν παραμικρὴ βελτίωση τῆς θέσης τοῦ δύστυχου Ἀργυράκη: ὅπως στὸν *Βαρδιάνο* ἡ γυναίκα του τὸν ξυπνάει καὶ τὸν παρακινεῖ («ἐπιτακτικῶς») νὰ πάει στὴν ἀγορὰ νὰ μάθει τί γίνεται, ἔτσι καὶ στὴν *Ἰπληρέτρα* («τὸν ἐξύπνησε βι-αίως [...] καὶ τῷ ἐπέταξε νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν»).

Γ'. Σ τ ὀ Λ ε ξ ι λ ὀ γ ι ο

Σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπαμε στὸ β' μέρος, πρέπει νὰ προστεθοῦν στὸ Λεξιλόγιο τῆς ἔκδοσης Πολίτη οἱ λέξεις *πίοτης* (21), *πάπος* (26) καὶ *μποῦφος* (77). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ περιληφθοῦν καὶ οἱ ἐξῆς: *ἀρχεῖα* (21), πού ἐδῶ διασώζει τὴν ἀρχαία σημασία της, δηλ. «οἰκήματα ὅπου στεγάζονται οἱ ἀρχές, δημόσιες ὑπηρεσίες», *γενιές* (22) πού σημαίνει «συγγενεῖς», *νόμο-τρόπο*² (75), συχνὸ στὸν Παπαδιαμάντη, *σέλα τοῦ βρακιοῦ* (75), *πανωβράκι* (107).

1. Α. Παπαδιαμάντη, *Ἄπαντα, Θαλασσιὰ εἰδιόλλια 1887-1891*, ἐκδόσεις Καραβία, Ἀθήνα 1945.

2. Πρβ. Ρήγα Γ' 132: «ἔκαμι νόμου-τρόπου: κατέβαλε πολλὰς προσπάθειες καὶ κατόρθωσε κάτι».

Ἐπειδὴ μεγάλο μέρος τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ ἀγνοεῖ τὴ γλώσσα τῶν παλιότερων πεζογράφων, ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ προστεθοῦν μερικὲς ἀκόμη λέξεις, ὅπως ζυγός (βουνοῦ, 33), *ἐπαραιονέθηκε* (= τὸν πῆρε τὸ παράπονο, 76), *«φαρμακώσει»* (81). Ἡ παροιμία *τώρα τὰ ἔχουμε μεριά, τότε θὰ τὰ ἐκάνουμε σωστό φάρτωμα* (59) γιὰ τοὺς μεγαλύτερους δὲν παρουσιάζει δυσκολίες, ἀλλὰ ἡ «ἀπὸ θεοῦ κι' ἀπ' ἀφεντιὰ» (37) θέλει ὀπωσδήποτε ἐξήγηση. Φαντάζομαι πὼς τὸ *κ ό τ σ ι - κ ό τ σ ι* (94), δάνειο ἀπὸ τὴν παιδικὴ γλώσσα γιὰ νὰ γίνεи λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τῆς ὄρνιθας Κοτσινῆ, καθὼς καὶ τὸ *παρτίδο* (52) εἶναι κατανοητά. Τὰ *στραβόξυλα* (*passim*, π.χ. σ. 8, 10) ὡς ναυπηγικὸς ὄρος δὲν εἶναι πιθανῶς πολὺ γνωστά. Στὸ λῆμμα *ἀρσανάς* νὰ σημειωθεῖ καὶ ὁ λαϊκότερος τύπος *ταρσανάς* (10), ἐνῶ στὸ *σφένδαμνος*, *δ*, τὸ ἄρθρο νὰ γίνεи θηλυκό.

Ἵποψιάζομαι πὼς ἡ λέξι *ἀκέραια* (*ὕφαντά πανιά*, 2) εἶναι ὄρος τῆς σκιαθίτικης ὕφαντικῆς, ἀλλὰ δὲν μπόρεσα νὰ τῆ βρῶ στὸν Ρήγα.

Δ'. Βιβλιογραφικὰ κ. ἄ.

Στὴν ἔκδοση Γαλαξία 131 καὶ στὴν ἐπανέκδοση 129 μνημονεύονται οἱ ἐκδόσεις Φέξη, Βαλέτα, Μαρῆ καὶ Περάνθη, παραλείπεται ὅμως ἡ ἔκδοση Σεφερλῆ. Εἶναι περιέργο ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτή, ὅχι ἄψογη ἀλλὰ πάντως ἡ καλύτερη πού ἔχουμε ὡς τώρα, σπανιότατα μνημονεύεται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐλπίζω πὼς θὰ μπορέσω ἄλλοτε νὰ δείξω, μὲ τὴν ἀπαραίτητη τεκμηρίωση, τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἀλλὰ καὶ τὰ μειονεκτήματά τῆς. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσω πὼς ὀρισμένα ἀπὸ τὰ λάθη τοῦ Βαρθιάνου, πού ἐπαναλαμβάνουν οἱ ἄλλες ἐκδόσεις καὶ σημειώνει ὁ Πολίτης 129 (Γαλ. 131), ἔχουν διορθωθεῖ στὴν προγενέστερη τοῦ Γαλαξία ἔκδοση Σεφερλῆ. Λ.χ. δὲν γράφει «μεγάλην» ἀλλὰ «πλατεῖαν» (βράκα, 681), «Λέμπεν» καὶ ὅχι «Λέμπισεν» (715). Πάντως δὲν ἀποφεύγει ἐντελῶς τὰ λάθη τῶν ἄλλων ἐκδόσεων¹.

Στὴν ἐπανέκδοση Πολίτη ἔγιναν ὀρισμένα τυπογραφικὰ λάθη. Σημειῶνω τὰ σημαντικότερα: σ. 14 «εἰς τὴν πόλιν» (ἀντὶ «Πόλιν»), σ. 39 ἀλλόγιστος, σ. 66 «ἀνεγίνωσκει» (ἀντὶ «ἀνεγίνωσκε»), σ. 102 «τὸ ἠλέκτρνον μαμὲν»

1. Ὁ Πολίτης στὴ «Σημείωση τῆς δεύτερης ἔκδοσης» σ. XV γράφει: «(Τὰ δυὸ πρῶτα [sc. ἡ ἔκδοση τοῦ Βαρθιάνου ἀπὸ τὴν Ἑστία καὶ ἡ ἔκδοση Πέλλας] ἔχουν λάβει ὑπόψη τους μερικὲς διορθώσεις ἀπὸ τὴ δική μου ἔκδοση—ὅπως π.χ. στὴ σελ. 103: *ντάς Λέμπεν*, ἀντὶ γιὰ τὸ λαθασμένο *ντάς Λέμπισεν*)». Δὲν εἶδα τὴν ἔκδοση Πέλλας, ἀλλὰ τῆς Ἑστίας ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὴν ἔκδοση Σεφερλῆ, ἀπὸ ὅπου παίρνει καὶ τὸ «ντάς Λέμπεν» καὶ ἄλλα. Δίκαιο εἶναι ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ πὼς καὶ ὁ Βαλέτας στὸ *Συμπλήρωμα τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη πρώτης καὶ δεύτερης ἔκδοσης*, Ἀθήνα Ἰούλιος 1962, διορθώνει μερικὰ λάθη τῆς ἔκδοσός του. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ τὸ «μεγάλην» (βράκαν) σὲ «πλατεῖαν», κανένα ἄλλο ὅμως ἀπὸ ἐκεῖνα πού σημειώνει ὁ Πολίτης.

(ἀντὶ «τὸΝ»), σ. 115 «ἐξαφανίσει» (ἀντὶ «ἐξαφνίσει»). Στὴν ἔκδοση Γαλαξία κανένα ἀπὸ τὰ λάθη αὐτὰ δὲν ὑπάρχει. Τὸ «ὄλονέν» τῆς σ. 106 (Γαλ. 111) στὴν α' δημ. εἶναι «ὄλονέν». Σύμφωνα με αὐτὸ πρέπει «ὄλονέν» νὰ γράψουμε καὶ στὴ σελίδα 114 (Γαλ. 118).

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Σημείωση τυπογραφικῶν δοκιμῶν :

Τὴ λέξη *σκουροκαραμπίνα*, με τὴ σημασία «παλιοκαραμπίνα», χρησιμοποιεῖ ὁ Παπαδιαμάντης στὸ διήγημα *Ἡ καλλικατζούνα* (Βαλ. Ε' 21). Πρβ. ἐπίσης καὶ τὴν παροιμία «Ἄγιασ' ὁ μαχαιροκλέφτης καὶ πουλεῖ σκουρολεπίδαις» (Ν. Γ. Πολίτου, *Παροιμίες Α'* 208).